

De mislukking van Oranjes 'democratische' politiek in Vlaanderen

J. DECAVELE

Sinds zijn komst naar Brussel in september 1577 liet Willem van Oranje overduidelijk blijken, in zijn strijd tegen Spanje nog maar weinig heil te verwachten van zijn standgenoten, en nog minder van de clerus. Hij ging volkomen steunen op het niet oligarchische element in de grote Zuidnederlandse steden: de kleine stadsadel, de gegoede burgerij en de middenklassen, waarin zich tevens de volkse krachten van de stedelijke ambachtsgilden vertegenwoordigd wisten¹. Toen hem in de ban van Filips II verweten werd met geweld en volksoproer aan de macht te zijn gekomen in het Zuiden, gaf hij dat in zijn *Apologie* in zekere zin toe:

Indien enkelen uit het volk de keuze die men van mijn persoon maakte bespoedigden, al was het niet op mijn verzoek noch op mijn aandringen, dan ben ik verplicht toe te geven dat zij wijzer waren en meer vooruitziend in de landsbelangen dan ik toen was. Zij voelden goed aan dat de behartiging van 's lands welzijn alsmede het bestuur in handen te laten van deze lui die heimelijk Spanje waren toegedaan, gelijk stond met het bouwen van een groot huis op mul zand².

Door zijn onvoorwaardelijke steun aan de Brusselse Achttienmannen en de manier waarop hij de hoge katholieke adel, aangevoerd door zijn rivaal Filips van Croy, hertog van Aarschot, en het Vlaamse episcopaat schaakmat zette, had hij zich van meet af aan bloot moeten geven. Dat het precies de Gentse 'patriotten' zijn geweest die, door hem voor voldongen feiten te plaatsn, Oranjes partijkeuze aanzienlijk hebben verhaast, is een voldoende reden om de heel bijzondere verhoudingen te onderzoeken die er tussen de prins en Gent vanaf eind 1577 hebben bestaan.

BETROKKENHEID VAN ORANJE BIJ DE MACHTSGREEP VAN DE 'PATRIOTTEN'

In de nacht van 28 op 29 oktober 1577 liet Francois van de Kethulle, heer van Ryhove, een aantal vooraanstaande edelen en prelaten arresteren die voor de ver-

1. J. Decavele, 'Willem van Oranje, de vader van een verscheurd vaderland, 1577-1584', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r., XXXVIII (1984).

2. Uitgave van M. Mees-Verwey (Santpoort, 1942).

gadering van de Staten van Vlaanderen naar Gent gekomen waren³. Uit het verloop van deze 'coup' blijkt dat Oranje, zo hij er niet direct de hand in heeft gehad, er toch achter de schermen met welgevallen steun aan heeft verleend. Er is aangetoond dat de gearresteerde edelen en bisschoppen precies de groep van de belangrijkste tegenstanders vormden van de prins in Vlaanderen in de periode na de Pacificatie⁴. Enkele van de meest aanzienlijken onder hen hadden de intrige rond het aanbieden van de landvoogdij aan Matthias van Oostenrijk opgezet, en wensten vervolgens van Vlaanderen - dit gewest uitspelend tegen Brabant - een bolwerk van de staatsgezinde maar anti-orangistische partij te maken. De 'putsch' van de Gentenaars kwam Oranje dus niet ongelegen, en hij liet dat de daaropvolgende dagen op nauwelijks bedekte wijze blijken. Hij stuurde troepen uit Walcheren naar Gent om er de gewapende macht van Francois van de Kethulle, heer van Ryhove, te versterken⁵. Ryhove vroeg op 1 november aan de Gentse magistraat een onderschepde brief van de gehate Raad van Beroerten-man Jakob Hessele aan Jan van Croy, graaf van Roeulx (de afgezette gouverneur van Vlaanderen die bij don Juan in Namen verbleef), in het openbaar te laten voorlezen. Daarin liet de schrijver uitkomen dat het moment gunstig was om Aarschot en zijn aanhangers opnieuw onder de gehoorzaamheid van don Juan te brengen en Oranje onschadelijk te maken⁶. Alhoewel het hier duidelijk een vervalsing betreft en Oranje dat maar al te goed wist⁷, heeft hij er zonder schroom gebruik van gemaakt om de gebeurtenissen te rechtvaardigen⁸.

Nog steeds op diezelfde 1 november maakten de aanstichters van de machts-greep van de verwarring gebruik om van het schepencollege de oprichting af te dwingen van een Comité van Achttienmannen, geleid door jonkheer Jan van Hembyze. Op vier na, waren dit 'nieuwe' mensen in het stadsbestuur, die tevoren nooit officiële functies hadden bekleed. Allen waren uitgesproken orangisten, al-

3. Uitvoerig verhaald in Ph. Kervyn de Volkaersbeke, ed., *Mémoires sur les troubles de Gand, 1577-1579, par Francois de Halewyn, seigneur de Zweveghem* (Brussel-Gent-Leipzig, 1865).

4. P. van Peteghem, 'Vlaanderen in 1576: revolutionair of reactionair?', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIX (1976) 335-337; *Idem*, 'Vlaanderen met gematigde geestdrift Brabant achterna', in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen* (Gent, 1976) 75-78.

5. L.P. Gachard, ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange*, IV (Brussel, 1852) Préface, lxxviii.

6. J. Kervyn de Lettenhove, ed., *Relations politiques des Pays-Bas avec l'Angleterre sous le règne de Philippe II*, X (Brussel, 1891) 75: afschrift gevoegd bij een brief van Lieven Sanders, secretaris van de Gentse Achttien, aan Augustin de Beaulieu, handelaar uit Valenciennes, verblijvend in Londen.

7. G. Groen van Prinsterer, ed., *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, VI (Leiden, 1838) 219-220.

8. *Ibidem*, 224; cf. ook P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in pamfletten 1566-1584* (Nijmegen, 1956) 70-71.

len zouden zich in de daaropvolgende maanden laten kennen als calvinisten, van gematigd tot uiterst radicaal⁹.

Onmiddellijk stuurden de Gentse Achttien een afvaardiging naar Brussel om er voor te stellen een aloud alliantieverdrag tussen Vlaanderen en Brabant, gesloten in 1339 ten tijde van Jakob van Artevelde, nieuw leven in te blazen¹⁰. Al op 9 november 1577 gaven de Brusselse Achttien hun principiële akkoord. Omdat het evenwel een overeenkomst betrof tussen twee revolutionaire colleges, die niet direct geacht werden de respectievelijke stadsbesturen te vertegenwoordigen, bleef de zaak hangend. Deze werd pas verder afgewikkeld na de triomfantelijke intrede van de prins te Gent op 29 december, vergezeld van Jan van Nassau en een compagnie Antwerpse burgers. Onder Oranjes persoonlijk toezicht - hier reeds zijn nieuwe functie uitoefenend van luitenant-generaal van de landvoogd! - werd op 14 januari de wet vernieuwd. De prins vond deze aangelegenheid van zo groot gewicht dat hij aartshertog Matthias, die zelf zijn Blijde Intrede te Brussel als nieuwe landvoogd had vastgesteld op dezelfde datum, 14 januari, liet weten dat de plechtigheid maar een dag of vier moest worden uitgesteld¹¹. In de beide nieuwe Gentse schepencolleges werden uitsluitend 'patriotten' gekozen. Tweeëntwintig van de zesentwintig schepenen waren neofieten, twaalf van hen maakten op een gegeven ogenblik deel uit van de Achttienmannen, de meerderheid was bovendien calvinist. Voorschepen van de keure, dus hoofd van het stadsbestuur, werd ook nu weer Jan van Hembyze¹². Oranje zelf zorgde er dus voor dat de politieke aardverschuiving in de stad, op 1 november 1577 in gang gezet door het revolutionaire *Comité de salut public*, vanaf 14 januari bevestigd werd door de wettige stadsmagistraat. Hij is in die hele operatie onafgebroken blijven steunen op Ryhove, maar meer nog op de zeer krachtige figuur van Hembyze. Hembyze toch was degene met wie hij reeds in de maanden vóór de Pacificatie, in Gent het eerst contact had opgenomen: in september 1576 had hij zijn 'bien bon amy' aangespoord om een leidende rol te gaan spelen in de 'komende bevrijding van het vaderland van de Spaanse tirannie'¹³. Het recept dat hij hem toen al voorhield was de verbinding tussen Vlaanderen en Brabant¹⁴, hiermee ongetwijfeld een aaneensluiting beogend tussen de prinsgezinde partijen van de twee zuidelijke

9. A. Despretz, 'De instauratie van de Gentse Calvinistische Republiek 1577-1579', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r., XXVII (1963) (overdruk) 10-19.

10. Voor de hierna volgende gegevens, cf. vooral: A.C. de Schrevel, *Le traite d'alliance, conclu en 1339 entre la Flandre et le Brabant, renouvelé en 1578* (Brugge, 1922).

11. A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, I (Brussel, 1861) 473.

12. Despretz, 'Instauratie', 26-27.

13. Groen, *Archives*, V, 412-414; Stadsarchief Gent (SAG), reeks 94 bis, nr. 29, brief van 27 september 1576.

14. '... le moyen est de se joindre avec vos voisins et confrères de Brabant'.

gewesten. Het blijkt verder dat er na Oranjes aankomst te Brussel in september een aantal persoonlijke ontmoetingen was geweest tussen de beide mannen¹⁵.

Hembyze en zijn vernieuwde wet togen in januari 1578 op hun beurt onmiddellijk aan het werk om alle stadsambten, van de hoogbaljuw tot de 'koning der moorkinderen', te zuiveren en toe te vertrouwen aan 'wel ghequalificeerde patriotten, daertoe bequaem ende der ghemeynte meest anghenaem'. Tegen juli 1578 was dit proces voltooid, uitsluitend nog nieuwgezinden in functie latend¹⁶.

Drie dagen na haar installatie, op 17 januari 1578, sprak de nieuwe Gentse magistraat zich uit voor de ratificatie van het verbond met de Brabantse steden, een open liga evenwel waarbij zich ook andere steden zouden kunnen aansluiten. Gent beijverde zich om alvast de steden van Vlaanderen, Frans-Vlaanderen, Artesië en Doornik in een particuliere unie binnen te brengen. Met dit doel werden einde januari brieven gezonden naar Brugge en op 4 februari gezanten uitgestuurd naar Deinze, Harelbeke, Kortrijk, Menen, Armentières, Waasten, Mensen, Poperinge, Cassel, Belle, Ieper, Oudenaarde, Rijsel, Dowaii, Orchies, Doornik, Atrecht en Lens¹⁷. Het resultaat was bedroevend: alleen Dendermonde (de stad van Ryhove, al op 28 januari) en Kortrijk (12 februari, alhoewel de stad dit later ontkende!) sloten zich aan. Na dit povere succes riep Gent opnieuw Oranje te hulp. Weer niet tevergeefs. Op 8 maart 1578 drong de prins er bij de Brusselse magistraat op aan spoed te maken met het sluiten van de alliantie, teneinde Gent toe te laten het verbond beter gewapend te presenteren bij de Vlaamse steden en de overige drie Leden van Vlaanderen, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije*. Maar pas nadat in de eerste helft van april de Brusselse magistraat in 'patriottische' zin vernieuwd was en ook daar, naar het voorbeeld van Gent, enkele radicale leden van het Comité der Achttien in het stadsbestuur opgenomen waren, ratificeerde Brussel op 18 april officieel het verbond met Gent. Dan nog werd daar uitdrukkelijk bij vermeld dat men dit deed om aan de wens van Oranje tegemoet te komen¹⁹.

Deze snelle ontwikkeling ontzuochterde degenen die de 'putsch' van 28 oktober nog waren blijven zien als zomaar een incidentele wandaad, gepleegd door enkele onbesuisde Gentse heethoofden. Met zijn 'democratische' politiek riep de prins nu evenwel krachten in het leven die hij later niet zou weten te beheersen. Na de smadelijke nederlaag van het Statenleger bij Gembloers (31 januari 1578) zagen

15. Kervyn de Volkaersbeke, *Mémoires sur les troubles de Gand*, 12.

16. Despretz, 'Instauratie', 38-43.

17. A.C. de Schrevel, ed., *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre 1577-1584*, I (Brugge, 1921) 85.

18. Henne en Wauters, *Bruxelles*, I, 483.

19. Stadsarchief Brussel, *Opinie boeck 1576-1584*, fol. 170 v°, 175-176.

de zuidelijke gewesten, en met name de grote steden, zich gerechtigd hun lot in eigen hand te nemen, tegen de nu levensgrote dreiging van de oprukkende vijand. Het gewestelijk particularisme ging zo heel vlug de generaliteitsgedachte overheersen.

DE EIGEN WEG VAN GENT EN VLAANDEREN

Gent beschikte, behalve over de opnieuw goed georganiseerde stedelijke burgerwacht²⁰ en de troepen die het zelf ter verdediging van de stad aangeworven had, tevens over enkele compagnieën ruiters en een regiment voetvolk die na Gembloers op naam van de Vier Leden van Vlaanderen gelicht waren ten behoeve van de generaliteit. De heer van Ryhove voerde het bevel over het voetvolk, zijn broer, de heer Van Assche, had het commando over de ruitery²¹. De Gentse machthebbers bezaten aldus een militair instrument om in de stad zelf alle verzet te breken, dat ze bovendien aanwendden om alle andere Vlaamse steden in handen van partijgenoten én onder Gentse invloed te brengen. Daar waar overtuigingskracht om de Vlaamse steden in een verbond met Gent samen te snoeren tekortgeschoten was, ging de stad die doelstelling met militair machtsvertoon nastreven. Met het argument dat de zittende magistraten moesten worden vervangen, 'om duer dien middele te verziene jeghens alle verraderiën ende secrete aenslaghen die de ghene ghedaen hebbende eedt ten tyde van don Juan zoude moghen practicqueren'²², achtte ze zich gerechtigd overal in te grijpen. Nog scherper werd dit standpunt geformuleerd tegenover een afvaardiging van Oudenaarde, die op 14 februari 1578 was komen protesteren tegen de plannen van Gent. De Gentse magistraat liet een zogenaamd door aartshertog Matthias geschreven brief voorlezen, die stelde

dat alle de steden in Vlaenderen groot en cleene souden opengaen ende vulcommen dat die van Ghendt hemlieden ghebieden souden angaende de welvaert vanden lande van Vlaenderen, ende Ghendt hauden voor huere hueverhooft²³.

Vanaf februari 1578 werden systematisch bijna alle Vlaamse steden *manu militari* in het Gentse kamp binnengeleid: Dendermonde, Deinze, Oudenaarde, Tielt, Kortrijk, Brugge, Ieper, Diksmuide, Veurne, Sint-Winoksbergen, Duinkerke, Menen, Cassel, Damme, Sluis, Eeklo, Axel, Hulst, Torhout, Ninove, Aalst, Ge-

20. A. Despretz, 'Stadsversterkingen en burgerwacht tijdens de instauratiejaren der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r., XX (1966) 14-18.

21. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie, 550, fol. 94, 99.

22. SAG, reeks 121, nr. 34, fol. 11, 36, resoluties Collatie, 10 maart 1578.

23. Universiteitsbibliotheek Gent (UBG), Hs. 159, fol. 331 v°, 14 februari 1578.

raardsbergen, Ronse, Schorisse, Belle, Estaires. Overal werden de tegenstanders uit de wet weggezuiverd, sommigen gearresteerd en gemolesteerd. Overal werd een vernieuwing van de magistratuur doorgevoerd, die naar samenstelling en karakter een kopie was van het Gentse regime. In de besloten steden werd een Comité van Achttienmannen geïnstalleerd, waarvan de namenlijst vooraf door de Gentse machthebbers was opgesteld of geïmagineerd²⁴.

De politieke en militaire ontwikkelingen in Zuidwest-Vlaanderen leken de Gentenaars in het gelijk te stellen. Valentin de Pardieu, heer van La Motte, bevelhebber van Grevelingen aan de Vlaamse kust, scheidde zich op 8 april 1578 af van de Staten-Generaal en verklaarde zich bereid tot een verzoening met Filips II²⁵. Nu het er alle schijn van had dat hij spoedig in brede kring zou worden nagevolgd, ging Oranje zich opnieuw ten zeerste interesseren voor Gent als speerpunt van het verzet in het Zuiden. Maar de heel eigen dynamiek die zich intussen in de stad ontwikkeld had, deed hem elke greep verliezen op een bewind dat hij zelf in het zadel geholpen had. Hij beseftte dat zich in Gent een nieuw politiek centrum vormde dat zich tegen hem keerde.

Tegen hem, en in het bijzonder in religieuze aangelegenheden. Al in de eerste dagen na de oprichting van de Achttienmannen, zocht Hembyze contact met de vijf predikanten die toen reeds aan de Gentse gemeente verbonden waren²⁶. Voor alle beslissingen pleegden de Achttien voortdurend overleg met de calvinisten en ze zetten er die 'vander ghemeynte Christi' toe aan binnen de stad onverwijld te beginnen met openlijke predikaties, waartoe ze overigens al hun steun beloofden. Nog steeds in november 1577 vroegen ze de Gentse kerk de gevluchte religiegenoten in Londen en elders uit te nodigen weer naar Gent over te komen, de geloofsbroeders in Brugge aan te moedigen om ook daar in de openbaarheid te treden, en tenslotte ervoor te ijveren dat Gent nog meer predikanten kreeg²⁷. Predikant Johannes Cubus was erg tevreden met die kentering, maar begreep tevens dat de

24. J. Kervyn de Lettenhove, ed., *Documents inédits relatifs à l'histoire du XVIe siècle*, I (Brussel, 1883) 329; UBG, Hs. 159, fol. 347; J. Decavele, 'De dictatuur der Gentse calvinisten', *Spiegel Historiaal*, II, 5 (1973) 272-278; H.A. Enno van Gelder, *Revolutionaire Reformatie* (Amsterdam, 1943) 57-61.

25. I.L.A. Diegerick, ed., *Correspondance de Valentin de Pardieu, seigneur de La Motte (1574-1594)* (Brugge, 1857) 22. Als redenen van zijn afvalligheid gaf hij uitdrukkelijk op: de schending van de Pacificatie van Gent door de stad Gent, de arrestatie van de katholieke heren en de bisschoppen, de onwettige magistraatsvernieuwingen, de confiscatie van kerkelijke bezittingen, de bezetting van de andere Vlaamse steden. (*Ibidem*, 215, brief aan de Vier Leden van Vlaanderen, 13 april 1578).

26. Pieter Haeghman, een vroeger koopman uit Veurne; Pieter Heijndrickxssen; Jan van den Spieghel, afkomstig uit Eeklo, terug overgekomen uit Londen; Johannes Cubus; Pieter de Bert, predikant te Rotterdam maar tijdelijk uitgeleend aan Gent.

27. J. Decavele, 'Het herstel van het calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de Pacificatie van Gent (1577-1578)', in: *Brugge in de Geuzentijd. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw* (Brugge, 1982) 13-14.

Gentse plannen volkomen indruisten tegen de bepalingen van de Pacificatie. Hij ging daarom het advies vragen van de prins te Antwerpen en van Marnix van Sint-Aldegonde te Brussel²⁸. Enige openlijke reactie kwam er vooralsnog niet van die kant.

Na de vernieuwing van de wet, nu officieel geleid door Hembyze, begon in februari 1578 de calvinistische prediking te Gent, en vrijwel onmiddellijk ook op diverse andere plaatsen in Vlaanderen. De predikanten raakten door een heilige ijver bezeten

om Christi ende synder ghemeynte wille, ende om der Stadts wille van Ghendt, aen de welcke soo vele ghelegghen is, dewyle gheheel Vlaanderen syn ooghen op haer heeft²⁹.

De meest toonaangevende predikant van de Londense vluchtelingenkerk, Jacobus Regius, kwam op 22 maart naar Gent³⁰; enkele dagen tevoren had de Gentse gemeente twee van haar predikanten aan Brugge uitgeleend³¹, andere predikanten gingen vanuit Gent preken in Duinkerke, Oudenaarde en op verschillende plaatsen in de Gentse regio³². In mei werden de karmelieten- en dominikanerkerken in beslag genomen, witgekalkt en omgevormd voor de protestantse eredienst. Op 1 juni hadden daar, onder grote belangstelling en in aanwezigheid van een deel van de stadsmagistraat, de eerste openbare predikaties plaats³³.

Parallel met de krachtadige ondersteuning van het heroplevend calvinisme, ontketende de radicale fractie van het stadsbestuur een felle hetze tegen de roomse clerus. Ze wantrouwde de geestelijken zeer als potentiële verraders die, afkerig van de generaliteit, op middelen zonnen om het land in handen te spelen van don Juan en de Spaanse troepen. Op 5 februari 1578 legde de heer van Ryhove veertig soldaten in elk van de kloosters van de vier biddende orden, op beschuldiging dat daar 's nachts wapens en geschut binnengebracht werden³⁴. De Pinksterstorm van 1578 (18-22 mei) was vooral tegen de bedelorden gericht, en werd gemotiveerd door te verwijzen naar homoseksuele praktijken waaraan de monniken in de kloosters van Brugge, Gent en Hulst zich op grote schaal zouden hebben

28. J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, III, 1 (Canterbury, 1897) 484-485.

29. *Ibidem*, 497-498, brief van 28 februari 1578.

30. *Ibidem*, 501, 503, 505, 509-512.

31. *Ibidem*, 512.

32. Decavele, 'Het herstel', 16.

33. Despretz, 'Instauratie', 174, 184.

34. Bernardus de Jonghe, *Ghendsche geschiedenissen of Chronyke van de beroerten en ketteryen binnen, en ontrent destadt van Ghendt. Sedert 't Jaer 1566 tot het Jaer 1585*, II (Gent, 1752)5. Vanaf 21 februari lieten de Achtien systematisch alle kerken leeghalen. Op 21 mei 1578 schreef Juan de Vargas aan Filips II dat, op één kelk na, alle kerksieraden uit de Gentse gebedshuizen weggenomen waren. J. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, 2e partie, I (Brussel, 1940) 284.

schuldig gemaakt. De conventen der augustijnen, karmelieten, dominikanen en minderbroeders werden grondig vernield en uiteindelijk gesloten, terwijl de kloosterlingen, van alles beroofd, elders een onderkomen moesten zoeken³⁵.

Aanvankelijk bleek Oranje nog steeds geneigd de uitspattingen ietwat te vergoelijken. Volgens zijn mededeling in de Staten-Generaal circuleerde er in mei in Gent een vlugschrift, waarin geëist werd de ketterplakkaten zoals vroeger met galg, beulzwaard en brandstapel, weer in werking te stellen. Volgens hem goot dit pamflet in de stad olie op het vuur³⁶. Nog steeds volgens de prins zouden er ook in Brugge en Kortrijk plannen gesmeed zijn tegen de nieuwe leer³⁷. Tezelfdertijd begon hij echter in te zien dat het drijven van Gent zijn politiek lelijk ging doorkruisen. Voor het eerst bleek de ommekeer in zijn houding toen hij, nog 'steeds in mei 1578, predikant Jacobus Regius streng berispte en diens gemeente 'straffelick' achtte om wat ze in Gent aan het doen was³⁸. Zelfs als men aan de bepalingen van de Pacificatie een zeer ruime interpretatie gaf, dan nog was met het houden van geheime protestantse bijeenkomsten in de katholieke gewesten reeds de grens van het toelaatbare bereikt. Door de eerste publieke predikaties in Gentse kerken op 1 juni 1578 was die grens mateloos ver overschreden.

Geen wonder dat de gebeurtenis te Gent op de synode van Dordrecht, geopend op 3 juni, hét gespreksonderwerp van de dag was. De synode, die begreep dat Gent een kerkelijk en politiek probleem van de eerste orde had laten ontstaan, vroeg raad aan de prins³⁹. Diens reactie was zeer hevig⁴⁰: op 7 juni lag er al een brief van hem in Gent, waarin hij de predikanten kort en krachtig een halt toeriep⁴¹. De Achttienmannen, door de gemeente om advies gevraagd, stelden dat men zich van 's prinsen verbod niets behoefde aan te trekken en dat de publieke preken onverminderd doorgang moesten vinden; want men moet bedenken 'hoe vele aen onse stad van Ghendt (die wy na Godes woort begheeren te reformeren) gheleghen is'⁴².

Door zulke krasse taal gaf Gent te kennen voortaan samen met Vlaanderen een eigen koers te willen varen. De calvinistische gemeente, zo consequent gesteund

35. A.C. de Schrevel, *Histoire du Séminaire de Bruges*, I (Brugge, 1895) 329-345.

36. N. Japikse, ed., *Resolutiën der Staten Generaal van 1576 tot 1609*, II ('s-Gravenhage, 1917) 763.

37. R.H. Bremmer, 'De nationale betekenis van de Synode van Dordrecht', in: *De Nationale Synode van Dordrecht 1578* (Amsterdam, 1978) 93.

38. Hessels, *Archivum*, II, 622-623.

39. C. Boer, *Hofpredikers van prins Willem van Oranje* ('s-Gravenhage, 1952) 99; Bremmer, 'Dordrecht', 87-91.

40. Hofprediker Pierre Loyseleur de Villiers liet op 5 juni 1578 aan de Synode weten dat de prins bovenmatig geërgerd was door de 'ons ongelegen komende overhaasting van de broeders in Gent die, tenzij God uit de hoge het verhoedt, grote schade zal toebrengen aan de overige kerken en zelfs aan het gehele vaderland', Boer, *Hofpredikers*, 181.

41. Decavele, 'Het herstel', 19.

42. *Ibidem*, 21.

door het stadsbestuur, greep nu volop haar kans en wist van geen wijken meer. Ze sprak van de 'grootte ghenade die God onsen Vaderlande, ende in sonderheit dese stadt is bewysende tot grooten voortganck inden Euangelio', en verheugde zich over de 'godtsalighe Overheyth', die de wens had uitgesproken de kerk in de stad zodanig te reformeren, 'dat zy mochte wesen een exemplae (= voorbeeld) des gantschen Nederlanden'⁴³. Door de tegenstanders werden de wildste geruchten rondgestrooid. De Spaanse betaalmeeester Arcanti schreef op 4 juni aan Antonio Perez dat er in Gent een voorgebod (stadsverordening) gepubliceerd was waarbij de katholieke prediking op strenge straffen verboden werd⁴⁴.

Hoezeer de Dordtse synode 's prinsen politiek ook ter wille wilde zijn⁴⁵, ze maakte zich toch impliciet schuldig aan medeplichtigheid met Gent. De Achttienmannen vroegen en kregen immers extra predikanten, en dat zette veel kwaad bloed bij de gedupeerde kerkeraden van Brussel, Antwerpen, Schiedam en Londen, die hun aanspraken op de betreffende predikanten niet gehonoreerd zagen⁴⁶. Zelfs de belangrijkste predikant van het ogenblik in de Nederlanden, Pieter Datheen, werd door de synode, waarvan hij zelf de voorzitter was, naar de Vlaamse stad beroepen⁴⁷, en niet naar Brussel of Amsterdam die hem hadden gevraagd⁴⁸, of naar Antwerpen, zoals de prins wenste⁴⁹. Jan van Hembyze zelf had Datheen uitgenodigd om in Gent de kerk en het calvinistisch onderwijs te organiseren,

ende de zelve door zyne presentie 't authoriserene... Waerinne hy onse kercke ende alle andere hier omtrent ghelegghen eenen goeden ende salighen dienst doen sal⁵⁰.

Verbazend vlug verliep nu de verspreiding van het calvinisme. Niet alleen werd in Gent een volledig gereformeerd onderwijsnet opgezet⁵¹, maar ook werd in juli tot in de verste uithoeken van Vlaanderen een calvinistische kerkorganisatie op-

43. Hessels, *Archivum*, III, 1, 526.

44. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II*, I, 296.

45. Bremmer, 'Dordrecht', 92.

46. Decavele, 'Het herstel', 21-22.

47. Dit besluit van de synode is ons niet uit de Acta bekend. Datheen getuigde later evenwel dat hij, weliswaar tegen de wens van Oranje in, 'de Ordonnantie des gantzen Synodi heeft moeten naercomen, welke hem tot dienst der Gemeynthe van Ghendt verordonneert hadde', Th. Ruys, *Petrus Dathenus* (Utrecht, 1919) 141.

48. F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw* (2e dr.; Dordrecht, 1980) 323-325, 335.

49. Ruys, *Dathenus*, 140.

50. H.Q. Janssen, 'Bescheiden aangaande de kerkhervorming in Vlaanderen', *Werken van de Marx-nix Vereeniging*, III, 3 (Utrecht, 1877) 48; Rutgers, *Acta*, 321.

51. J. Roegijs, 'De oprichting en de beginjaren van het bisschoppelijk seminarie te Gent (1569-1623)', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r., XXVU (1973) 66 vlg.

gebouwd. Tegen het eind van de maand augustus 1578 preekten de protestanten in alle door Gent bezette steden publiekelijk in de parochiekerken, terwijl op de meeste plaatsen de uitoefening van de roomskatholieke eredienst onmogelijk was gemaakt. Alleen Brugge en het Brugse Vrije stelden zich gematigder op⁵².

DE GENTSE 'NIEUWE ORDE'

De latere geschiedschrijving, evenzeer geïnspireerd door de uitspraken van de geïrriteerde Oranje als door de haat van de malcontenten, heeft Hembyze afgeschilderd als een balorige machtswellusteling. Er kan niet aan getwijfeld worden dat de brutaliteit waarmee deze zijn opponenten bij tijd en wijle heeft aangepakt elk fatsoen - zelfs naar zestiende-eeuwse normen - tartte⁵³. Maar evenmin kan betwijfeld worden dat hij en zijn medestanders 'hun' revolutie hebben gezien als een werkzaam middel om op korte termijn hun idealen te realiseren. De nieuwe orde die ze voorstonden was een nogal bizarre mengeling van enerzijds een hang naar het grootse verleden van de stad, en anderzijds een streven om zich voor eens en voor altijd los te maken van de gehate Spaanse overheersing en van de verderfelijke geachte roomse kerk die daarmee geïdentificeerd werd. Wat betreft die laatste doelstelling kon hij steunen op een goed georganiseerde minderheid van vastberaden calvinisten, die ervan overtuigd was dat alleen de 'waarheid' gepredikt mocht worden en dat er een eind moest komen aan de roomse 'afgoderij'. Veel bannelingen, die om den gelove zoveel have en goed hadden verloren, kwamen na de opschorting van de geloofsvervolgung de gelederen versterken en vormden een uiterst werkzaam ferment in de stijgende spanning en onrust⁵⁴. Oranje zelf heeft de radicale Gentenaars in de beginperiode met raad en daad bijgestaan.

De gebeurtenissen te Gent vanaf einde 1577 kunnen niet los worden gezien van de strenge bestraffing door keizer Karel V, waardoor Gent in de rang van een onmondige provinciestad geduwd was. Het eerste wat geëist wordt - en dank zij de persoonlijke tussenkomst van Oranje wordt toegestaan - is het herstel van de

52. Decavele, 'Het herstel', 24-26.

53. Kan Hembyze niet persoonlijk verantwoordelijk gesteld worden voor de lafhartige moord op Jakob Hessele, een vroeger lid van de Raad van Beroerten, en Jan de Visch op 4 oktober 1578 (gepleegd door de heer van Ryhove) en op de baljuw en de griffier van het stadje Axel op 7 november 1578 (gepleegd door één van de voornaamste kapiteins van de stad, Jakob Miegheem), dan weigerde hij toch de schuldigen te straffen. Oranje schreef aan Gent 'dat wy van naturen eenen zulcken schroom en aftreck hebben van dusdanige moorders, en zoo weynige communicatie en ghemeensaemheyte zouden connen houden met den aenstichters en onderhulpers oft vergunners van dusdanighe feyten ...', Ph. Kervyn de Volkaersbeke en J. Diegerick, ed., *Documents historiques inédits concernant les troubles des Pays-Bas (1577-1584)*, I (Gent, 1848) 49, 24 november 1578.

54. Decavele, 'Het herstel', 27.

stedelijke privileges, de totale en radicale afschaffing dus van de vernederende 'grondwet' die keizer Karel aan zijn geboortestad had opgelegd. Wat de Gentenaars daarbij voor ogen stond wordt onmiddellijk daarop overduidelijk als verdragen uit Gents glorieertijd weer tot leven geroepen worden. Aan een afvaardiging van het Oudenaardse stadsbestuur wordt op 14 februari 1578 kort en goed meegedeeld dat alle Vlaamse steden, in het belang van de welvaart van het land, de stad Gent opnieuw moeten houden 'voor huere hueverhooft'⁵⁵: zoals in de tijd van Artevelde moest Gent, welvarend ook op economisch gebied, weer een eersterangsrol spelen in Vlaanderen.

Een van de formules waar Hembyze aan dacht was ongetwijfeld de staatsvorm van het Zwitsers Eedgenootschap, waarbij voor hem ook meteen de gelijkenis met het calvinistische Genève voor de hand lag. Tegenover de verzamelde bevelhebbers van het Gentse leger en de kapiteins van de burgerwacht verklaarde hij op 18 augustus 1579 dat zijn enig doel steeds geweest was 'van Ghendt een coopstadt te makene ghelyc Genève, eene onwinnelycke stad ten voordele vanden ghemeente'⁵⁶. Hij had naar zijn zeggen de grondwet van alle voormalige en huidige republieken bestudeerd en had daaruit zijn ideaal geput van Gent een tweede Genève te maken, dat echter veel machtiger zou zijn⁵⁷. Mede daarom, en 'alles uyt enkele liefde tot het gemeyn welvaerd van het Land', had hij 'de Steden en Sloten van Vlaenderen gebragt onder de gehoorzaamheyd van die van Gend, ofte immers beweegt tot het gemeen Verbond'⁵⁸.

De idee was niet nieuw. Oranje zelf had al met de gedachte gespeeld tijdens de besprekingen van Geertruidenberg (mei 1577). Aangezien de religieuze tegenstellingen tussen de gewesten wel eens onverzoenbaar zouden kunnen zijn, was naar zijn mening de omvorming van de Nederlanden tot een staat naar het voorbeeld van het Zwitsers Eedgenootschap wellicht een oplossing⁵⁹: het moest mogelijk zijn kantons van verschillende religie nauw met elkaar te verbinden.

Wellicht was het geen toeval dat, op het ogenblik dat in Gent de gedachte van 'se cantonner a la mode des Suisses' leefde, Marnix tijdens zijn verblijf in die stad in juli 1578 het onderwerp aansneed in een gesprek met Frederik Perrenot, heer van Champagny. Hij verdedigde als staatsvorm voor de Nederlanden een fede-

55. UBG, Hs. 159, fol. 331 v°. Die stelling werd in de daaropvolgende maanden overal met ijzeren hand opgelegd, maar in geen enkele van de besloten steden goedschiks aanvaard. Het verst nog ging de nuchtere vaststelling van het Brugse Vrije dat voor een aantal aangelegenheden van het land 'myne heeren van Ghendt daer inne behooren te voorziene als hebbende 't meeste quartier van Vlaenderen onder huerlieden district ende meest ghelt in burse' (SAG, reeks 9, nr. 3, fol. 36 v°, 3 november 1578).

56. UBG, Hs. 159, fol. 427 v°.

57. L.J.J. Vandervynct, *Histoire des troubles des Pays-Bas, i. Tartre*, ed., II (Brussel, 1822) 490.

58. De Jonghe, *Ghendsche geschiedenissen*, II, 405.

59. L. Delfos, *Die Anfänge der Utrechter Union 1577-1587* (Berlijn, 1941) 41.

ratie van vrije kantons, ter vervanging van de personele unie van een groot aantal landsheerlijk bestuurde gewesten⁶⁰.

In hoeverre de Gentse radicalen aanstalten gemaakt hebben om hun ideeën in werkelijkheid om te zetten, is niet zo duidelijk met nauwkeurigheid na te gaan. Dit geldt allereerst voor de vraag of de slagzin 'Gent, het Genève van Vlaanderen' impliceerde dat de stad van Calvijn en Théodore de Bèze het alleenzaligmakend model was waarnaar de staat in streng godsdienstige, theocratische geest zou worden georganiseerd. Dat hun als ideaal voor ogen stond het calvinisme de verplichte godsdienst te laten zijn van alle bestuursniveau's en mettertijd zelfs van de gehele samenleving, is al voldoende onderstreept. Eén van de middelen daartoe was de oprichting van gymnasia en een academie, naar het voorbeeld van Genève: Gent moest een kweekschool worden van het protestantisme in Vlaanderen⁶¹. Haast onmiddellijk werden de predikanten betrokken in aangelegenheden van het landsbestuur: Pieter Datheen greep, naast en samen met Hembyze, in 1578-1579 en opnieuw in 1583 direct in de stedelijke politiek in, maar ook minder in het oog springende dienaren hebben gedurende de gehele revolutionaire periode deel uitgemaakt van gezantschappen of hebben als adviseurs gefungeerd bij bestuurlijk-politieke, militaire en zelfs economische beslissingen. Het stadsbestuur van zijn kant matigde zich verreikende bevoegdheden aan in de organisatie van de kerk en het religieuze leven. Het kwam tussenbeide bij beroeping van predikanten en stond in voor hun bezoldiging, niet alleen in de stad zelf maar in het hele Gentse Kwartier⁶². Logisch was het dan ook dat de classis van Gent op 3 november 1578 besliste rechtstreeks aan de magistraat te vragen de priesters de uitoefening van de katholieke eredienst op het platteland te verbieden en ook daar de voortgang van de hervorming te bevorderen⁶³. Hoe plichtsbewust en consequent het schepencollege in dat alles was, blijkt bijvoorbeeld uit het verslag van de zitting van 5 december 1581. In de kritieke situatie na de val van Doornik had Oranje er op aangedrongen onmiddellijk een aantal zeer ingrijpende noodmaatregelen te treffen. De voorlezing van 's prinses brief en een uitvoerige discussie vormden het eerste agendapunt van de collegezitting. Na deze urgente militaire problemen in deze hoogste noodsituatie hielden de schepenen zich

60. A.A. van Schelven, 'De Staatsvorm van het Zwitsersche Eedgenootschap den Nederlanden ter navolging aanbevolen, in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*, II (Brussel-Parijs, 1947) 747-756, die verder ook het doorleven van deze gedachte in de Nederlanden behandelt. Cf. ook Geurts, *Pamfletten*, 202-203.

61. P. Fredericq, 'L'enseignement public des calvinistes a Gand (1578-1584)', in: *Travaux du cours pratique d'histoire nationale* (Gent, 1883) 55-120.

62. V. van der Haeghen, 'Bijdragen tot de geschiedenis der Hervormde Kerk te Gent', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, XII (1889) 187-236, *passim*.

63. H.Q. Janssen, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, II (Arnhem, 1868) 209.

vervolgens aandachtig en zeer uitvoerig bezig met een leerstellig conflict over de zaligmaking dat tussen vier predikanten van de stad was ontstaan⁶⁴.

Evenmin als de verhouding kerk-staat, is het mogelijk de politieke dimensie te beschrijven die de Vlaamse machthebbers aan hun republiek wilden geven. De gouverneur van Mechelen, Pontus de Novelles, deelde op 24 juni 1579 aan de Staten-Generaal mee, vernomen te hebben dat Gent 'une nouvelle forme de République' aan het oprichten was, 'a l'imitation de celle de Swysses'⁶⁵. Alhoewel dit bericht als voornaamste doel had nog meer onrust te stoken, blijkt Gent op dit ogenblik een aantal politieke experimenten uitgetest te hebben. De context was de strijd met Oranje om de religievrede en de Keulse Vredehandel, die in april 1579 onder een ongunstig gesternte was gestart. Op 15 mei 1579 stelde het Gentse stadsbestuur een aantal verregaande voorstellen ter discussie. Ze zouden uitvoering krijgen indien er binnen de zes weken in Keulen geen akkoord was. 1) Gent zal de koning 'verlaten'. 2) In het Kwartier van Gent is alleen de uitoefening van de hervormde godsdienst toegestaan, zonder dat nochtans iemand van de andere religie geweld mag worden aangedaan. 3) Alle kasselrijen van Vlaanderen worden afgeschaft. Ze worden samengevoegd met de steden waarvan ze afhankelijk zijn. Er zal nog slechts één bestuur zijn voor stad en platteland. 4) Het Kwartier van Gent wordt bestuurd door een algemene raad, samengesteld uit vertegenwoordigers van de steden, om te beslissen over de staatsaangelegenheden, de openbare orde en de oorlog. 5) De stad Gent krijgt een stem (twee van de zes kiezers) in de jaarlijkse magistraatsvernieuwing van de ondergeschikte steden en er wordt op toegezien dat alleen 'goede patriotten' verkozen worden. 6) Nadat dit systeem in werking is getreden in het Kwartier van Gent, zal het ook aan de andere Drie Leden van Vlaanderen ter navolging worden aanbevolen. Wel zal er in de andere Kwartieren op het stuk van de religie beschikt kunnen worden volgens de noodwendigheden van orde en rust. 7) Er zal onderhandeld worden over de gelijkwaardigheid van de bijdragen met de andere steden en provincies van de Unie van Utrecht⁶⁶.

Een aantal van deze voorstellen kreeg op korte termijn een begin van uitvoering. Op 15 mei 1579 begon Gent troepen te werven op naam van het Gents Kwartier en verplichtte het de ondergeschikte steden en kasselrijen mee te betalen voor 6000 man voetvolk, 200 ruiters en 400 man genietroepen. Op 19 juni werd een oorlogsraad van acht personen opgericht 'ter conservatie vanden lande ende quartiere van Ghendt' (punt 4)⁶⁷.

64. SAG, reeks 107, nr. 3, fol. 364-367 v°.

65. SAG, reeks 95, nr. 1, fol. 144.

66. Kervyn de Volkaersbeke, *Mémoires sur les Troubles de Gand*, 201-203.

67. SAG, reeks 121, nr. 34, fol. 159-168, 172-172 v°.

Op 7 juni 1579 en volgende dagen werd de eed van afzwering van het katholiecisme en van trouw aan de gereformeerde religie geëist, eerst van de voltallige burgerwacht, vervolgens van de schepenen van de beide banken en de leden van de Brede Raad (Collatie), tenslotte van alle ambtenaren⁶⁸. Kort tevoren, van 10 tot 12 maart, waren alle geestelijken verdreven en de tot dan nog voor de roomse eredienst in gebruik zijnde kerken dichtgemetseld. In april en mei volgde de inbeslagneming van de kerkelijke bezittingen, en werd een aanvang gemaakt met het slopen van kerkelijke gebouwen, de verkoop of verhuur van goederen. Zoals in Holland en Zeeland werd aan de uitgedreven geestelijken met ingang van 24 juni een alimentatie toegekend⁶⁹. Een identieke regeling met betrekking tot de eed en de houding tegenover de clerus werd opgelegd aan alle ondergeschikte steden en kasselrijen (punt 2)⁷⁰.

Op 28 juli 1579 pleegde Hembyze opnieuw een staatsgreep. Zonder enig beroep op de vorst of, bij ontstentenis, op de landvoogd of de Staten-Generaal, vernieuwde hij met als raadgevers vier predikanten, op eigen gezag de beide schepencolleges⁷¹. Op 6 augustus 1579 stelde de magistraat vast dat de koning van Spanje feitelijk vervallen is van zijn landsheerlijk gezag over Vlaanderen en dat de souvereiniteit bijgevolg aan het stadsbestuur zelf is toegefallen: hier wordt dus voor het eerst het principe gesteld van de volkssouvereiniteit (punt 1)⁷².

In de praktijk moeide Gent zich in alle aangelegenheden van de ondergeschikte steden en kasselrijen reeds vanaf februari 1578. Op 21 oktober 1578 werd de stedelijke wetgeving van toepassing verklaard op de landelijke omschrijvingen en vanaf juni 1579 fungeerde de stad als 'd'hooghe hueverheyt in 't Ghendtsche quartier' (punt 3)⁷³.

68. UBG, Hs. 159, fol. 414 v°-416.

69. Despretz, 'Instauratie', 61-64.

70. J. Decavele, 'Het religieus-politiek conflict in de kasselrij van de Oudburg tussen 1534 en 1584' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1965) 175-216.

71. Despretz, 'Instauratie', 33-35.

72. De 'hoocheit, preëminentie ende souvereiniteyt (is) op hemlieden nu onlanx ghedevolveert, by dien dat ten prefixen daeghe de Conincklike Maiesteyt, als Grave van Vlaenderen, niet en heeft willen accepteren alzulcke redelicke conditiën van paeyse, als hem ofte zyne ghedeputeerde tot Cuelene vooren ghehouden zijn gheweest' (SAG, reeks 121, nr. 34, fol. 181). Deze uitspraak dateert van twee jaar vóór de Akte van 'Verlatinge' van koning Filips II, en is in zekere zin een verre aanloop tot de officiële verklaring in 1586, dat de provinciale Staten instellingen waren 'bij denwelcken nu de souvereineté van den lande was'. E.H. Kossmann, 'Volkssouvereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCV (1980)

13. Dat deze idee al veel vroeger in Gent leefde blijkt wellicht uit het volgende. Toen Gent begin november 1577 in zijn privileges hersteld was en de nieuwverkozen ambachtsdekens op 11 november de eed van trouw zwoeren aan 'onsen harden gheduchten Heer den Coninck van Spaengien als erfachtich heer ende grave van Vlaenderen', liet de deken der wevers deze formule schrappen en vervangen door: 'den Lande ende Graefscpe van Vlaenderen goet ende ghetrauwe te wesene', SAG, reeks 107, nr. 3, fol. 160.

73. Decavele, *Het religieus-politiek conflict*, 240-270.

Punt 5 werd in de lente en de zomer van 1578 in de praktijk toegepast. Uit niets blijkt evenwel dat daar later ook een juridische basis aan is gegeven.

Onderzoekt men, na de religieuze en staatkundige doelstellingen, tenslotte de sociale oriëntering van de Gentse calvinistische republiek, dan stoot men nog eens op een maatschappijvisie zonder scherpe contouren. Wel is het opvallend dat in Vlaanderen en in Brabant de revolutie gedragen wordt door het 'democratische' element, met name de stedelijke burgerij die overal de macht van de adel, de hoge geestelijkheid en de oude magistraatsklasse weet uit te schakelen. In Gent werden de 'aloude ambachtsgilden, die door het herstel van hun voorrechten hun levensgrote frustraties sinds de bestraffing van keizer Karel V in een klap weer kwijt waren, één van de steunpilaren van de nieuwe politiek. Toen Hembyze in mei 1579 de ambachten een tijd lang openstelde voor de gevluchte calvinistische ambachtsslui uit katholieke gebieden, werd het radicalisme er ten zeerste versterkt⁷⁴. Deze ontwikkeling ging ten nadele van de adel en de 'grondaristocratie', gegroepeerd in de poorterij. Deze verloor haar bevoorrechte plaats en werd voortdurend lastig gevallen met het kopen van renten, extra-belastingen en verplichte leningen⁷⁵. Binnen de stad vormde ze de sterkste oppositie van het regime. Het is niet duidelijk of de Gentse machthebbers het plan hebben gehad om, zoals ze met de onwilligen uit de clerus hebben gedaan, ook de adel te verdrijven. De arrestatie van de groep edelen in oktober 1577 had aan zulke geruchten begrijpelijkerwijs voedsel gegeven. Lalaing zei in oktober 1578 in de Staten van Henegouwen dat Gent en Vlaanderen uit waren op *Tanéantissement de la foi, de la noblesse et de tout ordre et estat*⁷⁶. Gent ontkende ten stelligste ooit de bedoeling gehad te hebben 'den voorseide edelen vut te roeyen'⁷⁷. Maar in juni 1579 vroeg Pontus de Novelles vanuit Mechelen uitleg aan de Staten-Generaal over het gerucht dat Gent alle edelen met harde hand uit de stad gezet had, met behoud van alleen maar een hemd⁷⁸. Er zijn geen bewijzen dat dit effectief is uitgevoerd, maar om voor de hand liggende redenen is èen dergelijke kwade faam de stad blijven achtervolgen.

Alles samengenomen blijkt dan toch dat de staatsvorm die men nastreefde en de plaats daarin van de calvinistische kerk vrij wazige constructies zijn gebleven. De ontwikkeling van een staatsmodel, waarvan de uitslag nog lang niet vaststond, verliep langs ingewikkelde en steeds veranderende wegen, door het ge-

74. Despretz, 'Instauratie', 73-77, 109-110.

75. Precies dank zij deze bewaard gebleven taxatielijsten kon worden vastgesteld dat, hoe hoger men de sociale ladder opklimt, des te kleiner de aanhang wordt van het calvinisme, Despretz, 'Instauratie', 105-108.

76. Gachard, *Actes des Etats Généraux*, II, 426.

77. SAG, reeks 121, nr. 34, fol. 89.

78. SAG, reeks 95, nr. 1, fol. 144.

lijktijdig optreden van soms tegenstrijdige politieke, godsdienstige en sociaal-economische krachten. Evenmin als Oranje voor de generaliteit, was Hembyze voor zijn stad en gewest in staat die krachten te doorgronden en te beheersen.

Wat, doorheen de wisselingen van de regimes, uiteindelijk fundamenteel is voor het begrijpen van de Gentse politiek tussen 1577 en 1584 is, dat ze gedragen werd door een coalitie tussen de ijveraars voor het calvinisme en degenen die de handhaving wensten van de aloude stedelijke rechten en de terugkeer van het politiek regime van vóór 1540: de middeleeuwse stad moest herleven door ze aan het hoofd te laten staan van een sterke calvinistische republiek. Deze in wezen reactie-onaire doelstelling heeft Jan van Hembyze fanatiek en met gebruik van terreur nagestreefd. Na zijn vertrek werden de teugels wat gevierd, maar de stedelijke politiek is niet wezenlijk meer veranderd. 'Calvinisme' en 'privileges' waren volgens een programmaverklaring van de Gentse schepenen uit 1581 de twee onwankelbare pijlers van het regime:

Nopende 't handhouden vande privilegiën ende vande ghereformeerde religie, scepenen verclaeren dat zylieden conforme haeren eedt gheen zake meer ter herten hebben dan de privilegiën te manteneren ende de voorseyde religie bynnen deser stede ende den Ghendschen quartiere te willen manteneren... ende metten Staten van Vlaenderen voorsien dat de roomsche religie gheenssins gheadmitteert, maer gheheel vutgheroeyet wesen⁷⁹.

LIEFDE-HAAT VERHOUDING

De vraag kan gesteld worden, waarom Oranje zoveel heftiger tekeer is gegaan tegen Gent en Vlaanderen dan bijvoorbeeld tegen Holland, waar de ontwikkelingen op religieus en politiek gebied toch ook vrij ingrijpend waren en in zekere zin zelfs parallel verliepen⁸⁰. Niet over de invoering van de nieuwe religie als dusdanig is hij gestruikeld. Integendeel. In een emotionele brief aan de Staten van Vlaanderen schrijft hij op 4 oktober 1578 dat hij van hen geen lessen te ontvangen heeft op het stuk Van de bevordering van het evangelie, 'waarvan ik veel vroeger dan u belijdenis heb afgelegd en waarvan ik, met Gods genade, professie wil doen tot mijn dood juist zoals gij'⁸¹. Als hij begin december in Gent komt

79. SAG, reeks 107, nr. 3, fol. 373 v°, 9 december 1581.

80. Vergelijk bijvoorbeeld zijn totaal verschillende reactie tegen Haarlem, Amsterdam en Schoonhoven enerzijds, en Gent anderzijds, steden waar in mei-juni 1578 de spanning gelijktijdig en even gewelddadig een hoogtepunt bereikte: Bremmer, 'Dordrecht', 82.

81. Kervyn de Lettenhove, *Documents inédits*, I, 241. Woltjer heeft onderstreept dat in de opinie van de prins het dulden van het katholicisme in de nieuwe staat slechts een probleem van tijdelijke aard zou zijn; de gedachte lag bij hem voor de hand dat de oude godsdienst onder de morele en politieke druk van de 'gezuiverde' hervormde religie op de duur vanzelf zou bezwijken, J.J. Woltjer, 'Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit', in: *Apologie van Willem van Oranje* (Tiel-Amsterdam, 1980) 25-26, 31-32, 35-36.

om er te proberen de orde te herstellen, manifesteert hij duidelijk zijn calvinisme door onmiddellijk een algemene bid- en vastendag uit te schrijven en zelf twee der vele predikaties bij te wonen⁸². Zijn religievrede werd niet alleen door tegenstanders, maar ook door zijn aanhangers geïnterpreteerd als een werkzaam middel om in de nog katholieke provincies het pad te effenen voor de invoering van het protestantisme⁸³. In de praktijk is ze dat ook werkelijk geweest⁸⁴. Nog in 1581 prijst hij de Gentenaars om 'huerlieder ghetrauwicheyt totten ghemeen vaterlande... ende voor al der christelicker religie'⁸⁵. De verbreiding van de nieuwe leer op zich was dus niet het punt. Wel de wijze waarop dit in Vlaanderen gebeurde. Toen in Gent in de herfst van 1578 de haat van de gereformeerden tegen de katholieken hoog oplaaide, zou Oranje vertwijfeld uitgeroepen hebben: 'vijftich duysent menschen sijn vervreemt van den Evangelie om de sake van Ghendt, het is ongeloofelyck wat eenen laster dat het Evangelium lijdet om die van Vlaenderen...'⁸⁶.

Een tweede oorzaak van de slechte relaties tussen Oranje en Gent was de strijd rond de religievrede. In de hoogoplopende spanningen gingen de Gentenaars niet alleen 'huerlieder stuck particulier maecken' tegenover de generaliteit, ze dreven in de ogen van de prins hun driestheid zo ver diens goede naam te grabbel te gooien.

Gij zijt er de oorzaak van dat menigeen zich een negatief oordeel over mij vormt, alsof alles wat gij uitricht op mijn aanstoken gebeurt. Nochtans weigert gij mij ook maar iets over uw inzichten en voornemens te vertellen, 'non plus qu'a ung paouvre estranger',

82. De Schrevel, *Recueil*, II, 514, 565, 633.

83. Enguerrand de Cherf, schepen van leper, omschreef de voorgestelde religievrede van Oranje in de Staten-Generaal op 9 juni 1578 als: 'daerby in effecte religievryheyte ghepermitteert zoude gheweest hebben over alle provinciën van herrewaertsovere, al contrarie de Pacificatie van Ghendt...' (De Schrevel, *Recueil*, I, 398, 399). Brussel probeerde op 23 november 1578 het recalcitrante Gent te sussen met het argument: 'alzo zyne Excellentie goetd vindt die voorderinghe vande ghereformeerde religie' middels de religievrede (SAG, reeks 121, nr. 34, fol. 101 v°).

84. In de Brabantse steden werd de definitieve vestiging van het protestantisme pas mogelijk gemaakt door de afkondiging van de Religionsfrid. Cf. voor Antwerpen: J. Andriessen, 'Het geestelijk en godsdienstig klimaat', in: *Antwerpen in de XVIde eeuw* (Antwerpen, 1975) 220; voor Mechelen: E. van Autenboer, 'De Hervorming te Mechelen (1566-1585)', in: *Zesde Colloquium 'De Brabantse Stad'* (Antwerpen, 1981) 70-71; voor 's-Hertogenbosch: L.P.L. Pirenne, '*s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht* (Tongerlo, 1959) 163-168. Ook bijvoorbeeld het Brugse Vrije, dat in Vlaanderen het langst had vastgehouden aan de katholieke interpretatie van de Pacificatie van Gent, werd eerst ten gevolge van de religievrede vrij ingrijpend geprotestantiseerd: J. Geldhof, 'De politieke en religieuze situatie in het Brugse Vrije 1578-1584', in: *Brugge in de Geuzentijd* (Brugge, 1982) 62-64.

85. SAG, reeks 107, nr. 3, fol. 364-365.

86. Geciteerd naar Boer, *Hofpredikers*, 101-102.

zo schreef Oranje in het heetst van de strijd⁸⁷, en elders klaagde hij dat Gent hem radeloos maakte en dat hem 'noyt en meerder zwaëricheyt overkommen en is'⁸⁸.

Dat de tweespalt zulke afmetingen aannam, lag niet aan Jan van Hembyze alleen. Voor de realisatie van zijn waaghalzerij wist hij in de zomer van 1578 enkele warme, maar vooral invloedrijke medestanders naar zijn stad te halen: paltsgraaf Johann Casimir, diens raadsman Peter Beutterich en de gezaghebbende predikant Pieter Datheen. Johann Casimir was met zijn cavalerie nog wel door Marnix persoonlijk uitgenodigd om naar de Nederlanden te komen en had zich laten overreden door koningin Elisabeth van Engeland, die er beiden van overtuigd waren hiermee een Oranje welgevallige daad te stellen. In werkelijkheid hebben ze het paard van Troje binnengehaald.

Datheen preekte vanaf 18 september 1578 definitief in Gent, en ging onmiddellijk heftig tekeer tegen de religievrede en tegen de katholieken⁸⁹. Hetzelfde deed predikant Herman de Strycker, alias Moded, die kort na Datheen, op 5 oktober, in de stad was gekomen⁹⁰. Nog eens vijf dagen later, op 10 oktober, kwam Johann Casimir met vijfhonderd ruiters aan⁹¹, vermoedelijk daartoe aangespoord door Datheen die hem immers, als de landsheer van zijn vroeger ambtsgebied van predikant in Frankenthal, goed kende. Zij allen gingen een hechte steun vormen voor de gewenste afzonderingspolitiek van Hembyze, en hebben diens religieuze onbuigzaamheid mede aangemoedigd. Van de kansel beweerde Datheen het goddeloos te vinden als het katholicisme weer zou worden toegelaten (namelijk door de Religievrede), dat de prins God noch godsdienst achtte en zo gemakkelijk van religie veranderde als het omhangen van een kleed. Die aanvallen op zijn politiek en zijn persoon hebben Oranje tot zijn dood toe een soort anti-Datheen syndroom bezorgd. Hij heeft zo zwaar aan het conflict getild omdat hij het gewicht van de opponent juist inschatte die nog in 1581 (terecht) kon zeggen dat er velen van zijn opinie achter hem stonden. Datheen bovendien was toch de man wiens vertaling van de Heidelbergse Catechismus hét belangrijke geloofsgeschrift was van de Nederlandse calvinisten en wiens psalmen men zong. Is het niet veelzeggend dat hij door de 'paus van Delft' Arent Cornelisz nog in 1586 beschouwd werd 'gelijk ons aller vader'⁹²? Dat Datheen, vanuit zijn religieuze conceptie be-

87. Kervyn de Lettenhove, *Documents inédits*, I, 239-243, 4 oktober 1578. Cf. het bericht van Oranje aan de Staten van Zeeland betreffende het gedrag van Gent in: L.P. van de Spiegel, *Bundel van onuitgegeven stukken*, I (Goes, 1780) 47-57.

88. SAG, reeks 121, nr. 34, fol. 101.

89. Ruys, *Petrus Dathenus*, 144.

90. G.J. Brutel de la Riviere, *Het leven van Hermannus Moded* (Haarlem, 1879) 96-99.

91. De Jonghe, *Ghendsche geschiedenissen*, II, 64.

92. H.Q. Janssen, *Petrus Dathenus. Een blik op zijn laatste levensjaren, vooral op zijn twistzaak met Oranje* (Delft, 1872); W. Punt, 'Mislukte bemiddeling 'inder saecken der Excellentie tegens Petrum Dathenum'', in: *De nationale synode te Middelburg in 1581* (Middelburg, 1981) 159.

treffende de uitoefening van de ware religie en vanuit zijn virulent antipapisme, in Gent tot een politieke campagne overging tegen Oranjes tolerantiepolitiek, bracht Van Schelven ertoe hem als een propagandist van de ideeën van Hembyze en Beutterich te bestempelen⁹³. In de persoon van Johann Casimirs raadsman, Petrus Beutterich, was inderdaad een even bekwaam als onverbiddeijk tegenstander van 's prinses politiek in de stad verschenen. In november 1578 liet hij een pamflet drukken, *Le vray patriot*, een apologie van het Gentse optreden tegen de malcontenten. Verdediging van het katholicisme stelde hij daarin gelijk met verdediging van de Spaanse macht. Van de katholieke Anjou was zeker niets te verwachten, evenmin als van de Staten-Generaal. Voor Gent zag Beutterich een toekomstige plaats in een vrije federatie naar Zwitsers voorbeeld. De ware patriotten, zo stelde hij, strijden voor de vrijheid, 'nostre liberté, qui consiste en liberté de conscience, et liberté Politique, ou Civile'⁹⁴.

Het pamflet ondersteunde de onafhankelijke koers van Gent. Met gewelddadige tussenkomsten in leper⁹⁵ en Oudenaarde⁹⁶ liet de stad blijken ook in de andere Vlaamse steden niets aan de katholieken te zullen toegeven, noch de afkondiging van de religievrede te zullen dulden. De ruiters van de paltsgraaf opereerden in de kasselrij Kortrijk, en Gent kon de andere Drie Leden, Brugge, leper en het Brugse Vrije, zelfs overhalen er mede voor te betalen⁹⁷. De Staten-Generaal werden overal buitengehouden, tot grote woede van Boussu, opperbevelhebber van het Staatse leger. Oranje begon een grootscheeps diplomatiek offensief. Gent werd overspoeld met brieven en gezantschappen van de prins zelf, van de Staten-Generaal, van diverse Brabantse steden, en zelfs van de koningin van Engeland⁹⁸. Marnix kwam zelf onderhandelen, maar zonder veel hoop op succes aangezien de paltsgraaf hem gezegd had

dat hy die van Gent ende Vlaenderen, zoo verre men hen ongelijk wilde doen, nyet en soude verlaeten, maer de selve met alle sijne middelen assisteren, vuyt dyen dat hy bevont dat zy den rechten wegh voor hadden, ende dat hy doen soude gelijk een goet ende getrouw prince behoort te doene".

Misschien heeft hij daarmee zelfs landsheerlijk ke ambities gekoesterd in een onaf-

93. Van Schelven, *Marnix van Sint-Aldegonde*, 118.

94. Geurts, *Pamfletten*, 96-97, 202-203.

95. I.L.A. Diegerick, ed., *Analectes Yprois ou Recueil de documents inédits concernant la ville d'Ypres* (Brugge, 1850) 65-78.

96. Ph. Kervyn de Volckaersbeke en J. Diegerick, ed., *Documents historiques inédits concernant les troubles des Pays-Bas (1577-1584)*, I (Gent, 1848) 54-55.

97. SAG, reeks 9, nr. 3, fol. 35, 40 v°, 109 v°-110.

98. Hierover G. Malengreau, *L'Esprit particulariste et la Révolution des Pays-Bas au XVIe siècle (1578-1584)* (Leuven, 1936) 131-136.

99. J.F. Willems, 'Brieven van Jan van den Warck', *Belgisch Museum*, V(1841) 272. Van den Warck was in 1578-1579 afgevaardigde van Zeeland in de Staten-Generaal te Antwerpen.

hankelijk gewest Vlaanderen¹⁰⁰. Na het vele welles, nietes rondom het aanbieden aan, en het aanvaarden door Oranje van het stadhouderschap van Vlaanderen¹⁰¹, heeft Gent in elk geval de paltsgraaf tot stadhouder willen benoemen van het graafschap totdat de malcontenten uit Vlaanderen verdreven zouden zijn¹⁰².

Door zoveel onwettigheid ontstond er toch langzamerhand een scheuring in Gent. De gematigde orangisten slaagden er in Oranje in december 1578 naar Gent te laten komen. Op 27 december werd de rehgievrede er afgekondigd. Johann Casimir vertrok naar Engeland om zich bij koningin Elisabeth opnieuw in de gunst te werken. Datheen bleef echter bij Hembyze in Gent. Vanaf februari 1579 was de rehgievrede alweer buiten werking gesteld en in de lente en de zomer kende het Gents extremisme een nieuw hoogtepunt. Eerst na een nieuw bezoek van Oranje en het vertrek van Datheen en Hembyze uit Gent in augustus 1579, werden de Gentse aangelegenheden in ietwat rustiger vaarwater geleid¹⁰³.

Een derde reden waarom de prins Gent als zo'n lastige bondgenoot beschouwde had alles te maken met de afscheidingsbeweging van de Walen en met de manier waarop Oranje, bijna met de moed der wanhoop, probeerde ze bij de generaliteit te houden. Daartoe moest allereerst het probleem van de godsdienst naar de achtergrond worden geschoven:

a raison de vos actions, plusieurs s'aliènent de nous et traictent plus rudement ceulx qui n'ont pas encores telle liberté (bedoeld is de godsdienstvrijheid) que vous avez,

zo schreef hij aan Vlaanderen¹⁰⁴. De levensgrote tweespalt waarvoor hij zich geplaatst zag, en waardoor zijn rehgievrede eigenlijk al bij voorbaat tot mislukken gedoemd was, wordt scherp geformuleerd door twee teksten uit deze periode. Toen de genoemde vrede in de Staten-Generaal ter discussie werd gesteld, kwam er onmiddellijk een felle tegenwind vanuit Artesië, Henegouwen en andere Waalse gewesten, 'die upde Pacificatie omme het onderhouden vande Roomsche Catholicke Religie ghelyck up een vaste steenrotse ghefondeert zijn'¹⁰⁵. Rond dezelfde tijd besliste het stadsbestuur van Gent de prins tot stadhouder van Vlaanderen te verkiezen omwille van zijn vele kwaliteiten, maar

100. P. Krüger, *Die Beziehungen der Rheinischen Pfalz zu Westeuropa. Die auswärtigen Beziehungen des Pfalzgrafen Johann Casimir, 1576-1582* (München, 1964) 97-102.

101. Cf. hierover H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Niederlande* (Bonn, 1958) 104-111.

102. SAG, reeks 9, nr. 3, fol. 39 v°, 13 november 1578. Cf. C.-H.Th. Bussemaker, *De afscheiding der Waalse gewesten van de Generale Unie*, II (Haarlem, 1896) 15, 56, 358.

103. Despretz, 'Instauratie', 29-37.

104. Kervyn de Lettenhove, *Documents inédits*, I, 241, 4 oktober 1578.

105. De Schrevel, *Recueil*, I, 398-399. Cf. Bussemaker, *De afscheiding der Waalse gewesten*, I (Haarlem, 1895) 320 vlg., 9 juni 1578.

in sonderheyte [om zijn] professie vander christelicker religie, vande welcke die van Ghendt, door Ghodts ghenade ende vaderlycke barmherticheit, nemmermeer noch in leven noch in sterven hopen in eenighe manieren af te wycken¹⁰⁶.

Zulke standpunten waren niet langer te verzoenen en Oranje kon zelfs door de Waalse gewesten niet eens meer als een onpartijdig bemiddelaar beschouwd worden. Toch heeft hij zich nog illusies gemaakt. Nadat Emmanuel van Lalaing, baron van Montigny, zich aan het hoofd van zijn 'malcontente' troepen op 1 oktober 1578 meester had gemaakt van het Vlaamse stadje Menen, kwam het tot een openlijke oorlog tussen dit gedeelte van het Statenleger en Vlaanderen. Overal speurden de Gentenaars verraad en ze traden steeds scherper op tegen de katholieken. Ze wensten ook geen gulden meer te betalen aan de generaliteit, zolang de laatste muitende Waalse soldaat niet uit Vlaanderen verdreven was. Integendeel, al het Vlaamse geld zou uitsluitend aangewend worden voor het betalen van krijgsvolk 'dat die zaecke ende querele van Vlaenderen voorstaet, ende anders gheene'¹⁰⁷. Oranje liet - zoals al werd uiteengezet - zwaar geschut aanrukken om het Gentse radicalisme in te dijken. En vooral gebruikte hij, met een hardnekkigheid die men in zulk een situatie nauwelijks voor mogelijk houdt, al zijn overtuigingskracht om Gent te bewegen zelf het nodige geld op te brengen voor het betalen van de muitende 'katholieke' Waalse troepen. Nog tot april 1579 toe heeft hij de illusie gekoesterd dat Montigny, Heze en hun malcontente partij met geld - Gents geld! - in het Staatse kamp konden gehouden worden¹⁰⁸. De haat van Gent, en samen met deze stad heel Vlaanderen, tegen de 'paternosterknechten' die vanuit Menen tot diep in Vlaanderen kwamen plunderen en zelfs doordrongen tot voor de muren van Brugge en Gent, was zo hevig, de kloof ook met Oranje en de Staten-Generaal werd zo diep, dat men hier in het geval van de prins bijna van een onberedeneerde wanhoopsdaad mag spreken. Een wanhoopsdaad die nog zoveel te meer in reliëf geplaatst wordt als men merkt dat Montigny al sinds de laatste weken van oktober 1578 nauwe contacten onderhield met Parma¹⁰⁹. De overeenkomst van Komen van 9 januari 1579 met de malcontenten was al vanaf de ondertekening een slag in de lucht¹¹⁰, al heeft ze de definitieve breuk met de Walen enige maanden uitgesteld.

Ten gevolge van de verovering van Menen door de malcontenten bereikte het radicalisme van de Gentse calvinistische republiek een hoogtepunt. Hier was er meteen een 'point of no return'. Nadat Oranje in augustus 1579 Jan van Hemby-

106. SAG, reeks 121, nr. 34, fol. 104 v°-105, 23 november 1578.

107. SAG, reeks 9, nr. 3, resolutie Vier Leden, 12 oktober 1578, fol. 31 v°.

108. SAG, reeks 121, nr. 34, fol. 100, 23 november 1578; reeks 9, nr. 31, fol. 366 v°, 18 april 1579.

109. Malengreau, *L'Esprit particulariste*, 79.

110. Bussemaker, *De afscheiding der Waalsche gewesten*, II, 134-140.

ze (en met hem Pieter Datheen) dan eindelijk toch uit Gent had kunnen doen ver trekken, kwam er wel een tempering van de passies en heeft Gent zijn directe machtsuitoefening in de andere Vlaamse steden behoorlijk teruggeschroefd. Maar onder de steeds aanwezige dreiging van de malcontenten en weldra van het goed georganiseerde koninklijke leger van Farnese, is het radicalisme in alle Vlaamse steden bij tijd en wijle weer fel opgelaaid, omdat men meende dat elke gematigdheid de strijd tegen Spanje ontkrachtte. Van 1579 tot 1584 is er dan ook eigenlijk niets fundamenteels meer veranderd in de politiek van Gent en de andere Vlaamse steden. De zeer hevige particularistische reflexen na het mislukken van de Vredehandel van Keulen en vooral rondom de aanvaarding van de hertog van Anjou als nieuwe landsheer en diens onhandig optreden in 1582-1583¹¹¹, waren daar een manifeste uiting van. In augustus-september 1583, als de militaire situatie stilaan uitzichtloos wordt, probeert Vlaanderen zelfs, tot grote woede van Oranje en de Staten-Generaal, op eigen houtje allianties te sluiten met Duitse protestantse vorsten¹¹².

Er was tenslotte een vierde belangrijke reden voor de diepe tweespalt Gent-Oranje. Elke aansporing tot Gent en Vlaanderen om een minder radicale koers te varen in godsdienstzaken, liet de prins vergezeld gaan van een krachtige aanmaning om eindelijk, en liefst zeer snel, hun aandeel in de kosten van de generaliteit en van de oorlogvoering af te dragen. Daar waar Holland en Zeeland tijdens het beleg van Maastricht in april-mei 1579 uitdrukkelijk stelden dat van hun contributie eerst de garnizoenen die in Holland lagen betaald moesten worden¹¹³, fulmineerde Oranje toch in de eerste plaats tegen Vlaanderen. Zonder oog te willen hebben voor de precaire situatie van dit gewest dat leed onder de dreiging van de malcontenten die vanuit de reeds veroverde steden Aalst en Menen opereerden, verweet hij 'Vlaanderen int particuliere' er de oorzaak van te zullen zijn dat Maastricht, 'eene stad zoo grooter importancie... met alle de goede ende vrome lieden daer binnen wesende' zou moeten worden opgegeven¹¹⁴. Na de val van Maastricht op 31 juli 1579 gaf hij expliciet de schuld aan Gent en Vlaanderen¹¹⁵.

De onwil om heffingen en inkomsten af te staan aan de generaliteit voor het

111. D. van der Bauwhede, 'Historische toelichting', in: *De hertog van Anjou en de prins van Oranje te Brugge* (Brugge, 1983) 8-53.

112. SAG, reeks 95, nr. 1, fol. 182-183; reeks 107, nr. 3, fol. 433-434. Cf. Groen, *Archives*, VIII, 245-247.

113. P.L. Muller, *Geschiedenis der regeering in de nader geünieerde provinciën tot aan de komst van Leicester (1579-1585)* (Leiden, 1868) 67; cf. ook Van de Spiegel, *Bundel*, II, 307.

114. De Schrevel, *Recue*, III, 514-515, 551-552, 562, 568.

115. *Ibidem*, 686-687, volgens een bericht van twee schepenen en de pensionaris van Brugge vanuit Antwerpen, 2 juli 1579. 'Maastricht' was een schrijnend toonbeeld geweest van het gebrek aan samenhangigheid tussen de Nederlandse gewesten. Cf. Malengreau, *L'Esprit particulariste*, 144-152.

voeren van een gecoördineerde strijd in de hele Nederlanden was - dit is voldoende bekend - een euvel waaraan niet alleen Vlaanderen of Holland, maar ook alle andere gewesten zich schuldig maakten¹¹⁶. Maar dat vooral de houding van Vlaanderen Oranje zo radeloos maakte, is zoveel te begrijpelijker als men vaststelt dat dit gewest geacht werd veruit het grootste aandeel van de generaliteitskosten voor zijn rekening te nemen. Volgens de taxatie, vastgesteld door de Staten-Generaal op 29 april 1579, moest Vlaanderen inderdaad voor ruim een derde van alle lasten instaan, namelijk 34 %. Holland en Zeeland samen dienden 15 % op te brengen, Brabant 12 %, Gelderland 12 %, Friesland 5 %, de andere gewesten tussen 1 en 2,5 %¹¹⁷. Vlaanderen was bijgevolg het belangrijkste gewest in de generaliteit¹¹⁸.

Gent was erg verbolgen over Oranjes beschuldiging de hoofdverantwoordelijke te zijn van de val van Maastricht. Met betalingsstaten bij de hand, bewees het dat zijn Kwartier tussen 15 augustus 1577 en 30 juni 1579 in totaal ongeveer anderhalf miljoen gulden had afgedragen. Bij een gelijke loyauteit van alle andere contribuanten zou dit betekenen dat heel Vlaanderen drie miljoen en de generaliteit negen miljoen had moeten opbrengen. Gent stelde bijgevolg de vraag 'wat er met dit groot geldt uytgheregt was, of waer het zelve was gebleven'¹¹⁹? Volgens een waarnemer maakte de Gentse rekening 'weynig indruk op 't gemoedt vanden prins, en wierdt van hunne tegenpartye aengenomen, als eene hooveerdige voorstelling van hun magt'.

De financiën van de generaliteit zijn nog niet bestudeerd. Er is wel een interessant rapport bewaard van de stad Antwerpen dd. 7 november 1578¹²⁰. Terugblikkend op de laatste negen maanden (januari-oktober 1578) wordt het volgende beeld gegeven van de generaliteitsmiddelen: *Brabant* heeft zeer weinig afgedragen

116. In een rapport aan sir Francis Walsingham beschreef de Engelse gezant Fremyn de toestand heel treffend als volgt: 'But everyone wishes to command in his town and province, without taking nis Excellency's advice, ... every town and province wishes to manage the money destined for the war at their will, giving the principal offices to themselves and their relations, both of State and war... If the ressources of this State designed for the war were well and faithfully administered, it would not be necessary to seek for help outside. There would have been enough to entertain 6000 horse and 20 000 foot for ten years and more...' (S. Crawford Lomas, *Calendar of State Papers*, XVIII (Londen, 1914) 353-354, 24 februari 1584).

117. SAG, reeks 9, nr. 3, fol. 423 v°-424. Cf. ook de quotenverdelingen van 1 december 1578 en 24 september 1579, die een gelijkaardig beeld geven: *ibidem*, fol. 53-55 v°; Gachard, *Actes des Etats-Généraux*, II, 266.

118. Zowel in de Landraad, opgericht op 8 december 1579, als in de Raad van State naast Anjou telde Vlaanderen het grootste aantal leden (resp. 5 op 30 en 4 op 22). Niettemin bleef het, in verhouding tot zijn financiële inbreng, ver ten achter op Holland en Zeeland (samen resp. 7 en 5 leden). Telkens heeft dit in Vlaanderen frustraties gewekt. (Japikse, *Resolutiën*, II, 727, lii, 325).

119. UBG, Hs. 159, fol. 414.

120. SAG, reeks 121, nr. 34, fol. 94-95 v°.

omdat 'het beste ende meeste deel van Brabant is gheoccupeert vande vyanden ende die reste gantsch vutgheteert ende afgeloopen'; *Holland en Zeeland*: van hen is 'meer affectie dan effectuele daet in dese extraordinare zaecken te verhopene'; *Vlaanderen*: 340.000 gulden ingebracht; *Gelderland*: 17.000 gulden; *Friesland*: 23.000 gulden, maar voor de rest zijn die weinig gemotiveerd aangezien zij 'verre ghezeten zynde niet zo wel en ghevoelen 't ghene die andere zo vande vianden ende vrienden gheproeft ende gheleden hebben'; van *Henegouwen, Artesië, Rijsel, Douai, Orchies, Doornik en het Doornikse* is niets meer te verwachten, integendeel, er valt te beduchten dat ze zich afscheiden. Wat Vlaanderen, en wat in dit gewest Gent in de strijd betekenden als geldbronnen, realiseerde ook Oranje zich dus maar al te goed¹²¹.

BESLUIT

In de jaren na de Pacificatie van Gent is er weinig plaats geweest voor gematigdheid en sereen overleg. Strijdbaar fanatisme op politiek en religieus gebied waren inherent aan de revolutionaire sfeer - Enno van Gelder sprak van 'revolutionaire reformatie'. Zoals in elke revolutie hadden de meest extreme figuren gelegenheid zich van de leiding meester te maken. Oranje heeft aanvankelijk gemeend in Vlaanderen en Brabant volop te kunnen steunen op de voor hem gunstige volksbewegingen. Maar daardoor riep hij hier een versterkte adelsoppositie in het leven en dreef hij de clerus en de vertegenwoordigers van het katholiek 'establishment' in het verweer. Anderzijds bleek dan weer dat brede lagen van de stedelijke burgerij zich wilden losmaken van de aanspraken op soevereiniteit van de Staten-Generaal om zelf actiever te participeren of een leidende rol te spelen in de regering¹²². De positie van de prins, die te exclusief op de volksgunst gebaseerd was, werd, zodra hij ermee in conflict geraakte, onhoudbaar. Zijn onhandig gemanoeuvreer met een nieuwe landsheer - een verafschuwde katholieke Franse prins¹²³ - heeft het laatste stukje vertrouwen weggenomen. De krijgskunst van

121. Op 5 december 1581 omschreef hij zijn vrome verwachtingen ten aanzien van Gent als volgt: 'Ghemerckt dat dese stadt van Ghendt onder allen ander steden vande Nederlanden van zulcken groote importancie is ... een patroon ende exemple 't welck by ander steden ende provinciën gheachttervolcht zal wesen, ende hem goeden moet gheven om den vyandt vromelicken te wederstaene als zy dese eerste hoofdstadt van Vlaenderen zullen zien huerlieden daer inne vooen te gaene'. SAG, reeks 107, nr. 3, fol. 364-364.

122. Cf. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, IV (3e dr.; Brussel, 1927) 101-102.

123. Na de staatsgreep van Anjou van 17 januari 1583, waarbij deze de Vlaamse steden Dendermonde, Aalst, Menen, Diksmuide en Duinkerke bezette, kwam er in Gent een sterke reconciliatiebeweging met Parma op gang. Ze kon door Ryhove slechts met de grootste moeite neergeslagen worden en ze vormde de directe aanleiding voor het terugroepen van Hembyze. (Kervyn de Lettenhove, *Documents inédits*, I, 344; SAG, reeks 121, nr. 34, fol. 201 v°, 314).

Parma maakte tenslotte dat er aan een herstel van dit vertrouwen niet te denken viel en dat er bijgevolg geen weg terug was. Met zijn definitief vertrek uit het Zuiden op 22 juli 1583 beëindigde Oranje zijn 'democratische' tijd in Brabant en Vlaanderen.

Het contrast tussen de felheid in het Zuiden en de gematigder ontwikkeling in het Noorden is mede te verklaren vanuit de nabijheid of de afstand van het strijdtoneel. Er was meer gematigdheid in het Noorden omdat men daar betrekkelijk veilig was en een middenpartij van regeringsinstanties en regenten er de macht in handen wist te houden. In de eerste plaats bekommerd om het eigen welzijn, had men daar geen overdreven belangstelling voor wat er in het Zuiden gebeurde. In Vlaanderen en Brabant anderzijds, sinds 1578 constant in de frontlinie, viel de macht toe aan strijdbare radicalen die evenzeer exponenten waren van politieke verzetsstemming als van religieuze onbuigzaamheid. Het is dan weer één van die opvallende kenmerken van het zestiende-eeuws calvinisme dat het - zoals in Frankrijk en zoals ook in de Nederlanden al eens, in 1566, gebleken was - zich nu weer zo bij uitstek leende als katalysator tussen politiek en godsdienstig radicalisme.

Willem van Oranje als hoog edelman: patronage in de Habsburgse Nederlanden?

H.F.K. VAN NIEROP

In 1564 schreef kardinaal Granvelle aan de koning, dat hij vreesde dat de Duitse krijgsoversten in Saksen die door de bemiddeling van de Nederlandse groten een jaargeld hadden ontvangen, de koning alleen zouden dienen wanneer, en in zoverre de hoge heren dat verlangden. Willem van Oranje had zich, volgens de kardinaal, beroemd op de hulp die zijn vrienden en verwanten in Duitsland hem zouden kunnen leveren, als hij wat kwaads in zijn schild zou voeren: ze zouden, zo schreef de kardinaal, nog meer voor hem doen, dan ze voor de prins van Condé hadden gedaan, omdat Oranje hun 'bloedsvriend' was'.

Naar patronageverhoudingen, zoals die naar voren komen in dit citaat, is nog weinig onderzoek verricht². De meeste historici zijn het erover eens, dat er in de

1. Felix Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand* (3 dln.; Den Haag, 1906-1924) II, 309. Bij het schrijven van dit artikel heb ik gebruik kunnen maken van een doctoraal werkcollege, dat ik van september tot december 1983 aan het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam gaf. Deelnemers waren de dames N. van der Zee, H. Idema, J. Driessen, C. Misset, B. van der Plas en de heren S. Poolman, W. van der Vis, P. Nijenhuis, L. Saarloos, A. van Maanen, D. Kips, P. Knevel, H. Daniels en J. Baars.

2. Zie voor de zestiende-eeuwse Nederlanden H.G. Koenigsberger, 'Patronage and Bribery during the Reign of Charles V', in: *Idem, Estates and Revolutions. Essays in Early Modern European History* (Ithaca/Londen, 1971) en het elders in dit nummer gepubliceerde artikel van dezelfde auteur. Voor de verhoudingen in Holland en Zeeland in de veertiende eeuw: H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten* (Zutphen, 1982) vooral 205-252 en in de zeventiende eeuw: D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmaking tussenpartijen en facties* (2e druk; Groningen, 1978) vooral 1-36. In de laatste twee studies staat niet het begrip patronage, maar het begrippenpaar 'partij' en 'factie' centraal. Een partij is een politieke groepering, die zo groot mogelijke groepen van de bevolking door een min of meer ideële binding bij de politiek van het gehele land tracht te betrekken. Een factie wordt gevormd door een plaatselijke groep machthebbers met hun onmiddellijke aanhang; hun binding is doorgaans van veel zelfzuchtiger aard (Roorda, *Partij en factie*, 3). Het zal duidelijk zijn, dat het begrip 'patronage' in het verlengde van het begrip 'factie' gesitueerd moet worden. Op de verhouding tussen deze begrippen zal ik hier echter niet verder ingaan. Over het kunstpatronaat, dat hier verder buiten beschouwing blijft, zie men Hugh Trevor-Roper, *Princes and Artists: Patronage and Ideology at Four Habsburg Courts, 1517-1633* (Londen, 1976); A.G. Dickens, ed., *The Courts of Europe: Politics, Patronage and Royalty, 1400-1800* (Londen/New York, 1977); Guy Fitch Lytle en S. Orgel, ed., *Patronage in the Renaissance* (Princeton, 1981). De laatste bundel bevat ook opstellen over patronage in het politieke leven.